

The Role of Religious Teachings in the Citizenship Education of Students: Explaining the Point of View of Teachers and Education Specialists

Vahid Ghafari Solokoluei¹, Mahboubeh Alborzi², Fariba Khoshbakht³

DOI: 10.30497/esi.2024.246364.1782

Abstract

The purpose of the present study was to explain the views of elementary teachers and education specialists on the role of religious teachings in the citizenship education of students (2022-2023). This research was conducted in a qualitative approach using thematic analysis. The participants of the research were elementary school teachers of Marvdasht city and educational experts of Shiraz University, who were selected purposefully (14 primary school teachers and 6 education specialists) using theoretical saturation criteria method. The research tool was semi-structured interview. The method of data analysis was Attride-Stirling's (2001) theme analysis, which led to the identification of the global, organizing and basic themes. The validity of the findings, the method of building an audit trail and matching members was used. The results obtained from the analysis of the interviews include 124 basic themes (enhancement of hope, trustworthiness, confidentiality, avoiding hasty judgments, respect and politeness, preserving the environment, observing the laws of the country, commanding good and forbidding evil, paying attention to the health of the soul. and the body and.....). The six organizing themes of first dimension including (belief-moral; social-political; economic-professional; aesthetic-cognitive-artistic; biological-physical and scientific-technological) corresponding to the domains of the fundamental transformation document and 18 organizing themes in the second dimension was based on the classification of each domain in three dimensions: cognitive, emotional, and behavioral, and finally, an global theme called religion and citizenship. The results obtained regarding the role of religion in citizenship education indicated a comprehensive and deep view of religious teachings on how to educate citizenship in individual-social dimensions, which should be the attention of experts, teachers, planners and parents.

Keywords: religious teachings, citizenship education, religion, education fields, elementary school students.

1. M.A in Elementary Education, Shiraz University, Shiraz, Iran.

vahid.gs73@gmail.com.

2. Professor of the Department of Fundamentals of Education, Shiraz University, Shiraz, Iran (Corresponding Author).

malborzi@shirazu.ac.ir

3. Associate Professor of the Department of Fundamentals of Education, Shiraz University, Shiraz, Iran.

khoshbakht@shirazu.ac.ir

نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی دانش آموزان:

تبیین دیدگاه معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۶

وحید غفاری سلوکلوئی^۲

محبوبه البرزی^۳

فریبا خوشبخت^۴

چکیده

هدف پژوهش حاضر تبیین دیدگاه معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت از نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی دانش آموزان در سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۲ بود. رویکرد پژوهش کیفی به شیوه تحلیل مضمون بود. مشارکت‌کنندگان پژوهش معلمان دوره ابتدایی شهرستان مرودشت و متخصصان تعلیم و تربیت دانشگاه شیراز بودند که به صورت هدفمند (۱۴ معلم ابتدایی و ۶ متخصص تعلیم و تربیت)، با شیوه معیار اشباع نظری انتخاب شدند. ابزار پژوهش مصاحبه نیمه ساختاریافته بود. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها، تحلیل مضامین اتراید-استرلینگ (2001) بود که منجر به شناسایی مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه شد. اعتبار یافته‌ها از روش ساخت مسیر ممیزی و مطابقت دادن با اعضا به دست آمد. نتایج به دست آمده از مصاحبه‌ها شامل ۱۲۴ مضمون پایه، از جمله ارتقا امیدواری، امانت‌داری، رازداری، پرهیز از قضاوت عجولانه، احترام و ادب، حفظ محیط زیست، رعایت قوانین کشور، امر به معروف و نهی از منکر، توجه به سلامت روح و جسم و شش مضمون سازمان‌دهنده بعد اول شامل «اعتقادی-اخلاقی»، «اجتماعی-سیاسی»، «اقتصادی-حرفه‌ای»، «زیبایی-شناختی-هنری»، «زیستی-بدنی» و «علمی-فناورانه» متناسب با ساحت‌های سند تحول بنیادین و ۱۸ مضمون سازمان‌دهنده بعد دوم بر مبنای طبقه‌بندی هر ساحت در سه بعد «شناختی»، «عاطفی» و «رفتاری» و در نهایت، یک مضمون فراگیر با عنوان دین و شهروندی بود. نتایج به دست آمده در خصوص نقش دین در تربیت شهروندی، حاکی از نگاه جامع و عمیق آموزه‌های دینی در چگونگی تربیت شهروندی در ابعاد فردی-اجتماعی بود که باید مورد توجه متخصصان، معلمان، برنامه‌ریزان و والدین قرار گیرد. واژگان کلیدی: آموزه‌های دینی، تربیت شهروندی، دین، دانش آموزان ابتدایی، ساحت‌های تعلیم و تربیت.

۱. پژوهش حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد آموزش ابتدایی، با عنوان «واکاوی فهم معلمان دوره ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت از نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی دانش آموزان» است که با حمایت معنوی قطب علمی تربیت شهروندی دانشگاه شیراز انجام شده است.

vahid.gs73@gmail.com

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، آموزش ابتدایی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

malborzi@shirazu.ac.ir

۳. استاد گروه مبانی تعلیم و تربیت، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول).

khoshbakht@shirazu.ac.ir

۴. دانشیار گروه مبانی تعلیم و تربیت، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

بیان مسئله

تحولات سریع و پرشتاب عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات ضرورت توجه به مبانی فلسفی، اعتقادی، دینی و ارزشی را در مفهوم‌سازی زندگی افراد و نظام تعلیم و تربیت، آشکار ساخته است؛ به عبارتی، جوامع دریافته‌اند وحدت و ترقی هر کشوری نیازمند انسان‌ها یا شهروندانی است که وظایف خود را درک کرده و به حقوق و رسالت خود متعهد باشند (Cassin, Brault & Diagne, 2016). در این راستا، آموزه‌های دینی نقش مهمی در تعیین دستورالعمل‌ها و قوانین شهروندی دارند. دین اسلام بر اهمیت رعایت حقوق فردی و اجتماعی یا به عبارتی، شهروندی در آیات، احادیث و روایت مختلف، تأکید داشته و مصادیق متعددی را متذکر شده است. چنانچه در قرآن کریم در تأکید بر مساوات و عدالت در سوره حجرات، آیه ۳۱، بیان شده: «مردم، ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آنگاه شعبه‌های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید، همانا بزرگوار و بافتخارترین شما نزد خدا باتقواترین شماست؛ همانا خدا کاملاً دانا و آگاه است». رساله حقوق امام سجاد(ع) حاوی مؤلفه‌های آموزشی، پرورشی و سازمانی در تبیین مفهوم مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی است (احمدی‌زمانی، گودرزی و دیالمه، ۱۳۹۸). همچنین در سوره حجرات، آیه ۱۲ گفته شده: «وَلَا تَجَسَّسُوا» به معنای آن است که در کار یکدیگر تجسس و جاسوسی نکنید که حاکی از اهمیت به حقوق فردی است.

در عصر حاضر، شهروندان باید نسبت به خویش و جامعه، مسئولیت‌پذیر بوده و این توانمندی باید به وسیله نظام آموزشی در کودکی، پرورش یابد (رشیدپور؛ سرمدی؛ مشهدی میقانی و ناطقی، ۱۳۹۸). استواربکیانی، البرزی و خوشبخت (۱۴۰۲) معتقدند در دنیای پرشتاب و متحول امروز که فناوری اطلاعات و ارتباطات کلیه مسائل جامعه انسانی را متأثر ساخته است، پرداختن به مفهوم شهروند و تربیت شهروندی باتوجه به فلسفه دینی و ارزشی در جهت حفظ هویت ملی و شأن انسانی، اهمیت بسزایی دارد و توجه به این مقوله از اهم وظایف خانواده و اجتماع محسوب می‌شود. البرزی، امیری و خوشبخت (۱۴۰۲) بر

این باورند که تربیت شهروندی برگرفته از ارزش‌ها و ایدئولوژی جامعه است و از ارکان مهم هویت ملی محسوب می‌شود و پرداختن به آن باتوجه به نقشی که در شکل‌گیری احساس تعلق افراد دارد، حائز اهمیت است و این امر به‌ویژه در سال‌های اولیه زندگی افراد که مبنای شکل‌گیری شخصیت افراد است، بیشتر قابل تأمل است.

تربیت شهروندی مفهومی چندوجهی بوده که مؤلفه‌های متعددی، مانند شکیبایی، قانون-مداری، یکپارچگی ملی، مسئولیت‌پذیری و درک و فهم اجتماعی را شامل می‌شود (Cassin et al, 2016). پرورش شهروندانی که به قوانین احترام می‌گذارند، از حقوق خود دفاع می‌کنند و با بهره‌مندی از آزادی و مسئولیت به‌طور فعال در زندگی خود خلاقیت دارند، جزء اهداف تربیت شهروندی است (رشیدپور و دیگران، ۱۳۹۸، ص. ۴۰۷). باتوجه به اینکه تربیت شهروندی، محصول نظریه‌ها، برنامه‌ها، ایده‌ها، فرایندها و منابع مورد استفاده در اجتماع است، پس نمی‌تواند بی‌تأثیر از ماهیت تربیتی دین و آموزه‌های دینی باشد؛ زیرا جامعه پتانسیل پویایی و ارتباطات اجتماعی را دارد و شهروندان با عوامل موجود در جامعه، کنش دارند و همچنین تعامل برنامه‌ها، تبادل نظرها و ارتباطات فرایندهای تربیتی غیرقابل انکار بوده و همین دادوستدها موجب پیوند آموزه‌های دینی با برنامه‌های تربیتی می‌گردد (Wang, 2022). به بیان دیگر، تربیت شهروندی، تربیتی هدفمند و دارای برنامه است که در جامعه، شکل گرفته و نیازمند تعامل و ارتباط افراد جامعه با منابع تربیتی موجود است. همچنین، دین و آموزه‌های دینی با عنوان یک عامل تربیتی در جامعه، وجود داشته و فعال است؛ از این رو، می‌توان اذعان داشت، دین در تربیت شهروندان مؤثر است و همواره بین آموزه‌های دینی و تربیت شهروندی ارتباط بنیادین وجود دارد. و رابلوسکیا، موبرگ و ستاجر^۱ (2022). اندرسون، نول و تیرا^۲ (2020) معتقدند دین یکی از عناصر اصلی در آموزش جامعه جهانی بوده و اساساً بر نحوه

1. Vrublevskaia, Moberg & Sztajer.

2. Anderson, Knoll & Tyra.

3. Azizah.

تعامل افراد اجتماع تأثیر دارد؛ یعنی هویت و آرمان‌های دینی افراد، بخش کلیدی شخصیت آنها به حساب آمده و می‌توانند بر آمادگی وجودی آنها در درک دیگر فرهنگ‌ها، تأثیرگذار باشد.

در عصر حاضر، علی‌رغم ظهور نظریات تربیتی متفاوت که هر کدام به‌نوعی انسان را مورد مطالعه قرار داده و با رفع ایرادها و نقایص نظریه‌های قبل از خود، سعی بر آن داشته که نظریه‌ای جامع و کامل ارائه داده و نظام‌های آموزشی و پرورشی، حکومت‌ها و خانواده‌ها را در تربیت صحیح کودکان یاری رسانند، دین‌ها در جایگاه یکی از دیرینه‌ترین برنامه‌های تربیتی که فرستادگان و پیام‌آوران بزرگ از جانب پروردگار برای زندگی بهتر فردی و جمعی انسان‌ها، ارائه کرده‌اند، هنوز دارای اعتبار بوده و آخرین و کامل‌ترین آن‌ها، یعنی دین اسلام، دارای اصول، قوانین، پندها، آموزه‌ها و روش‌هایی است که تمام ابعاد تربیتی را پوشش داده و تلاش می‌کند که انسان‌ها را از گمراهی نجات داده و با کمک فطرت خداجوی آنها، تربیتی کامل داشته باشند (Azizah, 2022).

در این راستا، آنچه در مبانی آموزشی، پرورشی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی یک جامعه برای بحث تربیت شهروندی مطرح است، استناد به مبانی فلسفی، مذهبی و دینی است که در این ارتباط، می‌توان گفت، دین احکام و اصولی را برای همه جنبه‌های زندگی بشر، بیان کرده و بر این ادعا است که زندگی درست و اجتماع مورد قبول، ثمره الگوپذیری از شیوه‌های زندگی است که در آموزه‌های دینی، آمده است (رجب‌نژاد، حاجی، طالب و رجب‌نژاد، ۱۳۹۲). دستورالعمل‌های دینی جهت رسیدن به سعادت حقیقی، هم در بعد فردی و هم در بعد اجتماعی، ضروری بوده و کمال مادی و روحانی در سایه آموزه‌های دین، قابل وصول است؛ به‌طوری که ویژگی‌های عالی خلقی، برتری‌های انسانی و پیشرفت فکری و نگرشی افراد با عمل به احکام دینی به منصه ظهور می‌رسد (حریری و سیدوکیلی، ۱۳۹۳).

دین اسلام در مقام یکی از ادیان اصلی جهان حاضر، به همه جنبه‌های زندگی بشر عنایت داشته که عمل به ملاک‌ها و معیارهای دینی آن، موجب کاهش آسیب‌ها می‌شود و از برخورد-

ها و حرکات نادرست ممانعت به عمل می‌آید (میرزاحمدی، فرمیهنی فراهانی و اسفندیاری، ۱۳۹۰، ص. ۲۰). سبک زندگی اسلامی، روشی از زندگی عمل‌گرا را نمایش می‌دهد که در آن به احکام و اصول خداوند عمل می‌شود. در این شیوه زندگی به آموزه‌های دین اسلام و تمامیت آن توجه شده و با زندگی مردم و همه جنبه‌های آن در ارتباط است (کجباف، سجادیان، کاویانی و انوری، ۱۳۹۰). در تأکید این مطلب، خلیل‌خانی، ناطقی و رحیمی (۱۳۹۸)، بر این باورند که آموزه‌های به دست آمده از قرآن کریم با عنوان یکی از منابع مهم عبادی و احکامی دین اسلام، می‌تواند ابزاری برای تربیت شهروندان باشد که سبب می‌شود افراد به مراتب بالاتر بینش و زندگی دارای مفهوم قدم نهاده و اهداف عالی بشری برای خود تعیین کرده و دنبال نمایند. این بدان معنا است که آموزه‌های دینی، از یک طرف، انسان را از تأمین‌کننده صرف غرایز و نیازهای خود به شخصیتی تربیت‌یافته بدل نموده و او را به سمت حیات طیبیه هدایت می‌کند و از طرف دیگر، حمایت‌گر قانون و اصول اخلاقی است که جوامع بشری را به اهداف عالی خود برساند (نصری، ۱۳۹۹).

غلامی و مشهدی‌زاده (۱۳۹۹) در پژوهش خود به نقش آموزش مهارت‌های شهروندی، برگرفته از رساله حقوق امام سجاده^(ع)، بر افزایش آگاهی از حقوق شهروندی و رفتار شهروندی تأکید دارند. احمدی زمانی و گودرزی و دیالمه (۱۳۹۸) در پژوهش خود به استخراج مؤلفه‌های آموزشی، پرورشی و سازمانی مؤثر در پرورش مسئولیت‌پذیری نوجوانان از رساله حقوق امام سجاده^(ع) پرداختند. نتایج پژوهش این محققان نشان داد، نقش پرورشی و آموزشی با بیشترین اهمیت و تأکید از سوی متخصصان تعلیم و تربیت در کنار نقش سازمانی بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار است. احمدی زمانی و گودرزی و دیالمه (۱۳۹۸) بر این باورند که عوامل خانوادگی، اجتماعی و فردی نقش مهمی در پذیرش مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دارد؛ همچنین کرمی؛ کچوئیان؛ قدمی و محبی (۱۴۰۰) با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلام، سی مؤلفه در چهار بُعد اخلاقی- اعتقادی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جهت تربیت شهروندی، معرفی می‌کنند. یوسف‌زاده چوسری و شاه‌مرادی (۱۳۹۹)

نیز بر اساس دین اسلام، مهمترین مؤلفه‌های تربیت اجتماعی- سیاسی را مسئولیت‌پذیری، قانونمندی، عدالت، مشارکت و صلح مطرح می‌کنند که می‌توان از آنها با عنوان مؤلفه‌های شهروندی نام برد. گودرزی و افضل‌قادی (۱۴۰۰) در بررسی بایسته‌های مدیریت در روابط انسانی از منظر قرآن کریم به نقش اجتناب از تضییع حقوق دیگران، شفافیت، صیانت از شایعات و... تأکید می‌کنند. گودرزی (۱۴۰۰) معتقد است بی‌تقوایی، خواهش‌های نفسانی، تبعیت از ظن و گمان و قدرت‌طلبی از موانع آزادی انسان از دیدگاه قرآن کریم است. نورمحمدی (۱۴۰۰، ص. ۶۲) در پژوهشی، دین و آموزه‌های دینی را بر سلامت جسمی و روحی انسان‌ها مؤثر دانسته و بر این باور است که دین با مقدمه‌سازی حیات طیبه، بر ابعاد سلامت تأثیرگذار بوده و شهروندان را از بُعد زیستی پرورش می‌دهد. بدین معنی که دین با ارائه راهکارهای معنوی، نوعی نگرش ایجاد می‌کند که به واسطه آن، شهروندان را به حفظ سلامت بدنی و محیطی ترغیب می‌کند. نتیجه راهکارهای دینی ایجاد رابطه تعاملی بین نگرش‌های دینی و نگرش‌های سلامت‌محور است. رضایی (۱۴۰۰، ص. ۲۵۳) در پژوهش خود، دریافت که آموزه‌های دینی خوبی‌ها و رفتارهای اجتماعی را در افراد جامعه، تقویت کرده و موجب کم‌رنگ‌تر شدن انحرافات انسانی و بزهکاری‌ها می‌شود. امیری، کریمی و خدای (۱۳۹۹، ص. ۱۸۳) دریافتند، دین‌داری با ابعاد عواطف و احساسات، اعتقادات، مناسک و رفتار، بر رواداری (شکیبایی) اجتماعی تأثیر دارد. امامی مبینی و اشتری مهرجردی (۱۳۹۸) در پژوهش خود نشان دادند که بین ارزش‌های دینی و رفتار شهروندی سازمانی همبستگی مثبت و معنی‌دار وجود دارد. شیرعلیزاده، عظیمی و رسول‌زاده اقدام (۱۳۹۳) نشان دادند که رابطه معنادار و مستقیم بین ابعاد متفاوت دین‌داری با آشنایی به حقوق شهروندی وجود دارد. یوسف زیا و سامیلا^۱ (۲۰۲۲) در پژوهشی با عنوان «نقش دین در شکل‌گیری اخلاق اجتماعی»، بر این باورند که دین مسیری را هدایت می‌کند که در آن چگونه زندگی کردن نمایان می‌شود. دین‌ها با بیزاری جستن از بد اخلاقی، ظلم، نژادپرستی، تعصب، نابرداری،

1. Yousaf Zia & Samiullah.

عدم صداقت و درگیری، نگرشی را در پیروان خود ایجاد می‌کنند که می‌تواند، اجتماعی صلح‌جو و متحد ایجاد کرده و موجبات وصول اهداف جمعی را فراهم نماید. دامی و دیگران^۱ (2020) در پژوهشی با عنوان «تأثیر دین‌داری بر رفتار شهروندی سازمانی با جنسیت، سن و دوره کاری به عنوان متغیر تعدیل‌کننده»، بیانگر آنند که دین‌داری تأثیر مثبت و قابل‌توجهی بر رفتار شهروندی سازمانی دارد. بناهان قمی و فخار (۱۴۰۲) نیز در پژوهش خود جهت ارتقاء فرهنگ شهروندی به جایگاه بازی‌های گروهی بر اساس اصول تربیت اجتماعی اسلامی، از جمله هدایت‌گری، انتخاب آگاهانه، رعایت نظم و قانون، اصل اعتدال، نوع دوستی و غیره تأکید کردند.

در راستای نقش و جایگاه دین و آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی، موضوع تربیت شهروندی در دانش‌آموزان، آن هم در سنین اولیه آموزش، قابل‌توجه است. دوره دبستان جزو دوره‌های کلیدی در تربیت کودکان با عنوان شهروندان بالقوه، به حساب آمده و تأکیدات فراوانی از طرف اندیشمندان، نظریه‌پردازان و دین‌ها بر این دوره شده است و این دوره را پایه و اساس دیگر دوره‌ها برای بهره‌مندی از تربیت خوب و مورد هدف به‌شمار آورده‌اند. شخصیت و شاکله کودکان در دوره دبستان، همانند خمی‌بازی، آمادگی و انعطاف بسیاری برای شکل‌پذیری داشته و با اتخاذ روش‌ها و تدابیر درست تربیتی و همچنین برگزیدن منابع صحیح برای تربیت، می‌توان شهروندانی را تربیت کرد که در پیشبرد اهداف پیش‌بینی‌شده، کمک‌کننده باشد. یعنی اینکه سرمایه‌گذاری بر آموزش و تربیت کودکان در آینده، به‌بار نشسته و شهروندان موردنظر پرورش یافته و حصول اهداف ممکن می‌شود (Kholmatova, 2022). همانگونه که در بخش نظری و پیشینه پژوهشی، ذکر شد، پژوهش‌های متعددی به بررسی جایگاه آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی بااستناد به منابع دینی، پرداخته‌اند (رضایی ۱۴۰۰؛ گودرزی و دیگران، ۱۳۹۸؛ کرمی و دیگران، ۱۴۰۰؛ گودرزی و افضل‌قادی، ۱۴۰۰؛ غلامی و مشهدی زاده، ۱۳۹۹؛ Dami et al, 2020)؛ اما توجه به اطلاعات و نگرش معلمان و

1. Dami et al.

متخصصان تعلیم و تربیت که انتظار می‌رود نقش اساسی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان، به‌ویژه در مقطع ابتدایی، داشته باشند، حائز اهمیت است؛ به عبارتی، فهم و شناخت معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت در چگونگی کاربرد و اثربخشی آموزش شهروندی بر اساس مبانی فلسفی و دینی از طریق برنامه‌های آموزشی، اهمیت بسزایی دارد. فهم معلمان، به‌ویژه، مقطع ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت از جایگاه آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی، عامل مهمی در تحقق اهداف تعلیم و تربیت است (Mardiana, Fauzi & Setiana, 2022). این بدان معنا است که شهروندان یک کشور، طبق قوانین اساسی خود، برای بهره‌مندی از امکانات کشور و کسب رفتارها و منش‌های اجتماعی، نیازمند گذراندن دوره تحصیلات عمومی بوده و دوره ابتدایی سرآغاز این تحصیلات است؛ به‌علاوه اینکه توجه به ویژگی‌های رشدی انسان‌ها و نظریات موجود در این زمینه، دوره ابتدایی که سنین شش تا دوازده سالگی را شامل می‌شود، دوره طلایی برای تربیت‌پذیری شهروندان یک کشور در همه ابعاد فردی و اجتماعی است (Diyora, 2022). در این زمینه، می‌توان همسویی دین و نظریات تربیتی اندیشمندان را در نظر داشت که این دوره (هفت سال دوم)، در دین اسلام، با عنوان دوره ادب‌آموزی ذکر شده و کودک آماده پذیرش تربیت شهروندی است (Daulay, Murtadho, Al Farabi & Tanjung, 2023). متخصصان تعلیم و تربیت نیز به دلیل تعاملات زیادی که با مربیان (شهروندان آینده کشور) داشته و پژوهش‌ها و نظریات قدیم و جدید را مورد مطالعه قرار می‌دهند، می‌توانند در زمینه عوامل مؤثر بر تربیت شهروندی به صورت عام و تأثیر آموزه‌های دینی بر تربیت شهروندی به صورت خاص، اظهار نظر کرده و در این حیطه متمرکز باشند؛ یعنی متخصصان تعلیم و تربیت با آشنایی از نظریات تربیتی، می‌توانند عوامل مؤثر بر تربیت بهتر شهروندان را ذکر کرده و جایگاه آموزه‌های دینی را در این زمینه مشخص سازند.

در مجموع، با توجه به اهمیت دین و مبانی آن در تربیت شهروندی، به‌ویژه در دانش‌آموزان و با توجه به آنکه فلسفه تعلیم و تربیت و نظام آموزشی ایران مبتنی بر آموزه‌های دین اسلام

است و در دین اسلام توجه به جامعه و اهمیت به بقای جامعه در همزیستی با یکدیگر، تبیین شده است و همچنین با توجه به افزایش اهمیت پرداختن به مفهوم شهروندی مبتنی بر ارزش‌های دینی و فرهنگی در عصر حاضر، پژوهش و ارائه راهکار برای به‌کارگیری و روشن ساختن جایگاه آموزه‌های دینی (باورها، قوانین و رفتارها که از منبعی آسمانی، از جمله قرآن حکیم، احادیث، روایات و کتب معتبر به وسیله انبیا و صاحب‌نظران دینی دریافت شده و موجب سعادت دنیوی و اخروی می‌گردد) در تربیت شهروندی، حائز اهمیت است؛ به‌ویژه آنکه اگر شهروند ملی مورد تأکید و آموزش قرار نگیرد، صدمات جبران‌ناپذیری به بدنه اجتماع وارد می‌سازد و این در حالی است که بررسی پیشینه پژوهش نشان داد که در زمینه شهروندی، تربیت شهروندی و آموزه‌های دینی به صورت مجزا و در ارتباط با مؤلفه‌های دیگر (نه با هم) و همچنین با مفاهیم مشابه، از جمله مسئولیت‌پذیری، آزادی، مدیریت، تحول انسان و موارد مشابه، پژوهش‌های متعددی انجام گرفته (گودرزی و افضلی قادی، ۱۴۰۰؛ گودرزی، ۱۴۰۰؛ گودرزی و دیگران، ۱۳۹۸؛ احمدی زمانی و دیگران، ۱۳۹۸؛ خلیل‌خانی و دیگران، ۱۳۹۸؛ یوسف زاده چوسری و شاه مرادی، ۱۳۹۹) و نتایج آن در قالب مقالات، کتاب‌ها و فصل‌نامه‌ها به چاپ رسیده است؛ اما طبق جستجوی پژوهشگر، پژوهشی که به ارتباط با نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی از دیدگاه معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت، آن هم در دوره ابتدایی، به صورت کیفی پردازد، یافت نشد. در نهایت، باید بیان داشت که داشتن شهروندانی تربیت‌یافته و حافظ منافع جمعی، برای هر ملت و کشوری الزامی بوده و حکومت‌ها و دولت‌ها برای حصول این نتیجه، از کاربرد محتواها و ابزارهای مختلف روی‌گردان نیستند. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به پرسش زیر است:

- از دیدگاه معلمان دوره ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت، آموزه‌های دینی چه نقشی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان دارند؟

روش پژوهش

مطالعه حاضر پژوهشی کاربردی است که به روش کیفی انجام شد. مشارکت‌کنندگان پژوهش کلیه معلمان دوره ابتدایی شهرستان مرودشت و متخصصان تعلیم و تربیت دانشگاه شیراز (از اعضای قطب علمی تربیت شهروندی دانش‌آموزان دوره ابتدایی و همکاران قطب) بودند. در تبیین انتخاب دو گروه نمونه، باید به هدف پژوهش و موضوع پژوهش اشاره نمود که بر این اساس، مشارکت‌کنندگانی انتخاب گردیدند که بهترین پاسخ را به هدف پژوهش حاضر ارائه نمایند. در این راستا، جهت انتخاب نمونه از روش نمونه‌گیری هدفمند بر اساس اصل اشباع نظری، استفاده شد. بدین منظور، بعد از رایزنی و آگاهی از دیدگاه متصدیان (کارشناسان) آموزش و پرورش منطقه درودزن از توابع شهرستان مرودشت، آگاه‌ترین آموزگاران ابتدایی به صورت هدفمند انتخاب شدند و همچنین متخصصان تعلیم و تربیت نیز به شیوه هدفمند، با آگاهی از میزان سابقه تدریس، آگاهی از فعالیت آنها در زمینه تربیت شهروندی و با توجه به نظر صاحب‌نظران کلیدی، از میان متخصصان و همکاران قطب علمی دانشگاه شیراز که فعال حرفه‌ای در حوزه تربیت شهروندی بودند، انتخاب شدند. در این خصوص، ۱۴ معلم ابتدایی با حداقل پنج سال سابقه کار در آموزش و پرورش و ۶ استاد (متخصص تعلیم و تربیت) با حداقل هشت سال سابقه تدریس مباحث دینی و تربیتی و فعالیت در حوزه تربیت شهروندی کودکان، انتخاب شدند که اطلاعات با همین تعداد (۲۰ نفر)، به حد اشباع رسید (جدول ۱).

جدول ۱. مشخصات جمعیت شناختی مصاحبه شونده‌گان

متخصصان تعلیم و تربیت				
ردیف	سابقه	تحصیلات	رشته تحصیلی	جنسیت
۱	۱۳	دکتری	فلسفه تعلیم و تربیت	مرد
۲	۱۳	دکتری	برنامه ریزی درسی	زن
۳	۱۵	دکتری	فلسفه تعلیم و تربیت	مرد
۴	۹	دکتری	روانشناسی تربیتی	مرد
۵	۸	دکتری	مدیریت آموزشی	زن
۶	۸	دکتری	روانشناسی تربیتی	زن
آموزگاران دوره ابتدایی				
ردیف	سابقه	تحصیلات	رشته تحصیلی	جنسیت
۱	۲۳	کارشناسی ارشد	مدیریت آموزشی	مرد
۲	۲۶	کارشناسی ارشد	علوم تربیتی	زن
۳	۱۳	کارشناسی	علوم قرآن و احادیث	مرد
۴	۲۱	کارشناسی ارشد	فلسفه و حکمت	مرد
۵	۱۲	کارشناسی ارشد	روانشناسی تربیتی	زن
۶	۵	کارشناسی ارشد	فلسفه تعلیم و تربیت	مرد
۷	۲۰	کارشناسی	الهیات	زن
۸	۶	دانشجوی دکترا	روانشناسی تربیتی	زن
۹	۱۲	کارشناسی ارشد	مدیریت آموزشی	مرد
۱۰	۵	کارشناسی	علوم تربیتی	زن
۱۱	۵	کارشناسی ارشد	برنامه ریزی درسی	مرد
۱۲	۵	کارشناسی ارشد	فلسفه و حکمت	مرد
۱۳	۷	کارشناسی ارشد	علوم تربیتی	زن
۱۴	۸	کارشناسی ارشد	فلسفه تعلیم و تربیت	زن

همان‌گونه که جدول نشان می‌دهد، نمونه پژوهش در گروه متخصصان، هر شش نفر در حوزه تعلیم و تربیت تخصص و سابقه کاری بین ۸ تا ۱۵ سال داشتند و سه زن و سه مرد بودند و در گروه معلمان نیز عموماً تحصیلات کارشناسی ارشد داشتند و دارای سابقه کاری بین ۵ تا ۲۶ سال بودند و در نهایت، تعداد مصاحبه‌شوندگان از لحاظ جنسیت مساوی بود. ابزار پژوهش برای جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها، مصاحبه از نوع مصاحبه نیمه- ساختاریافته بود که به صورت انفرادی و بر مبنای بررسی ادبیات نظری به شکل حضوری، انجام شد. مصاحبه‌ها ابتدا بر اساس مشارکت‌کنندگان انتخابی، انجام شد. فرایند تحلیل مصاحبه‌ها در تعامل و هماهنگی کلیه اعضای تیم پژوهش بود و مورد توافق کل اعضا قرار گرفت. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش تحلیل محتوای مضامین آتراید- استرلینگ (2001) استفاده گردید. در این راستا، نخست، محقق به صورت انفرادی با هر کدام از معلمان و متخصصان شرکت‌کننده، مصاحبه با میانگین زمانی ۴۵ دقیقه انجام داد. متن مصاحبه با اطلاع مصاحبه‌شونده، ضبط شد. سپس هر مصاحبه از حالت شفاهی به شکل نوشتاری تبدیل گردید و در آخر، متن هر مصاحبه به شیوه شبکه مضامین، تحلیل شد. تحلیل محتوای مصاحبه‌ها در چند مرحله، صورت گرفت و تلاش شد متن مصاحبه‌ها بدون حذف کوچک‌ترین جزئیات و کاملاً دقیق، بررسی شود تا از متن آن‌ها نکات کلیدی استخراج گردد. برای این منظور در تحلیل شبکه مضامین در ابتدا، کدهای اولیه استخراج شد؛ در این خصوص، مصاحبه‌گر تک‌تک مصاحبه‌ها را بر اساس واحد جمله، پاراگراف و متن، چندین بار، مرور کرد و کدهای اولیه ثبت شد و سپس پس از تحلیل کدهای به دست آمده از کل مصاحبه‌های انجام‌شده، مضامین پایه حاصل شد. سپس مضامین پایه مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و بر اساس اصل تشابه و تفاوت، دسته‌بندی شد و مضامین سازمان‌دهنده به دست آمد و همه مضامین سازمان‌دهنده نیز زیرمجموعه مضامین کلی تر به نام مضامین فراگیر قرار گرفت. قابل ذکر است در بخش مضامین سازمان‌دهنده، باتوجه به سلسله مراتب زمانی، استخراج مضامین دو بُعد تعریف گردید.

به منظور اعتبارسنجی یافته‌ها، از نظر قابلیت اعتبار و قابلیت اطمینان از روش ساخت مسیر ممیزی^۱ به معنای مشخص بودن روش مصاحبه، استخراج کدها و کنترل کدها با سه متخصص تعلیم و تربیت و روش مطابقت دادن با اعضا یا روش کنترل اعضا^۲ (مصاحبه-شوندگان) استفاده شد (Lincoln, & Guba, 1985).

یافته‌های پژوهش

در این بخش، یافته‌های حاصل از تحلیل مصاحبه‌ها، بر اساس پرسش پژوهش، بیان می‌گردد. هدف اصلی پژوهش تبیین دیدگاه معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت از نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان، بود. در این راستا، یافته‌های حاصل از تحلیل مصاحبه‌ها به شیوه تماتیک در جدول ۲، آمده است. قابل ذکر است، باتوجه به مشابهت نظر متخصصان تعلیم و تربیت و آموزگاران ابتدایی در حوزه مربوط به مصاحبه‌ها و تجمیع مصاحبه‌های دو گروه به صورت یافته، بیان گردید. پس از مصاحبه با شرکت‌کنندگان، یک مضمون فراگیر تعداد ۶ مضمون سازمان‌دهنده بعد اول، ۱۸ مضمون سازمان‌دهنده بعد دوم و ۱۲۴ مضمون پایه برای نقش دین و آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی، به دست آمد.

جدول ۲. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر از نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی

مضمون فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده بعد اول	مضامین سازمان‌دهنده بعد دوم	مضامین پایه
شناختی	شناختی	شناختی	آموختن از داستان‌ها، آگاهی از دیدگاه قرآن، آموختن امریه معروف و نهی از منکر، آموختن رفع اشکالات، آشنایی با جزای اعمال، قصص قرآن، آگاهی از ویژگی‌های مؤمنان، فهم علل آموزه‌ها، آشنایی با دین و تاریخ، آشنایی با اصول اخلاقی، آشنایی با دستورالعمل‌های زندگی فردی و جمعی.
			صداقت در گفتار، محبت به دیگران، ارتقای امید، تشویق، عدم اسراف، دوری از جاه‌طلبی، تحسین دوستان متدین،

1. building an audit trail.

2. member checks.

مضمون فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده بعد اول	مضامین سازمان‌دهنده بعد دوم	مضامین پایه
دین و شهروندی	رفتاری	رفتاری	عشق به خدا، دعا برای دیگران، احترام به معلم، بیزاری از ظلم، قانع بودن، برتری عمل به نظر، باور و علاقه به جایگاه دین، علاقه به آموزه‌ها.
			ایستادگی در برابر ظلم، کنترل غرایز، اجرای آموزه‌ها در مدرسه و اجتماع، الگوگیری، ارائه الگو، تحمل دیدگاه‌ها، دوری از قضاوت، رعایت حقوق خود و دیگران، امانت-داری، متخلق شدن به صفات نیکو، دعوت به دینداری، وفای به عهد، نظم، حل مشکل، دوری از گفتار آزاردهنده، تقویت اراده، شکیبایی، عدم تهمت و غیبت، عاقبت‌سنجی و دوراندیشی، به‌کارگیری آموزه‌های دینی.
	عاطفی	شناختی	آگاهی از نقش آموزه‌ها در ادب اجتماعی و سیاسی، آگاهی از قوانین اجتماعی و سیاسی، شناخت مفهوم لاضرر در اسلام در ارتباطات اجتماعی و ارتباطات سیاسی.
			ارزشمندی آموزه‌ها در حل مسائل اجتماع، رشد انگیزه برای بهبودی ارتباطات، پذیرش مسئولانه قوانین، التزام به رعایت حقوق اجتماعی و مدنی، پذیرش مسئولیت‌ها، همدلی با دیگران در ارتباطات اجتماعی، علاقه‌مندی به حل مسائل، شادمانی از رفتارهای مسئولانه، اجتناب از رفتارهای ضداجتماعی، بیزاری از افراد غیرمسئول.
	شناختی	شناختی	رفع مشکلات در ارتباطات اجتماعی، مشارکت در کار گروهی، کاهش تبعیض و بی‌عدالتی، کاهش ستیزه‌جویی، همزیستی مسالمت‌آمیز، رعایت قوانین، شکل‌گیری روابط سالم، تعامل مؤثر با دیگران، تلفیق آموزه‌ها با قوانین ملی، کاهش خطاهای رفتاری در ارتباط با اجتماع، ایفای نقش مثبت در تعامل، رعایت نوبت، مقابله با ظلم، مشورت و مسئولیت‌پذیری.
			آگاهی به ویژگی‌های بدنی، آگاهی از نقش سلامت در سیره امامان، آگاهی از نقش سلامت در زیست.

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده بعد اول	مضامین سازمان دهنده بعد دوم	مضامین پایه
		عاطفی	دوست داشتن خود، کنترل خشم، اهمیت آرامش، علاقه به سلامت، علاقه به آرامش و امنیت.
		رفتاری	تغذیه مناسب، ورزش کردن، اصلاح رفتارهای مخرب بدنی، تلاش برای تمیزی، ارتقای نظم، رعایت آداب غذا خوردن، رعایت مسواک زدن.
هنر و فرهنگ		شناختی	آشنایی با آداب پیامبر(ص) و امامان برای آراسته بودن، آشنایی با هنرهای همچون خوشنویسی و شعر.
		عاطفی	علاقه به شعر و سروده‌های مذهبی، علاقه به کسب هنر، علاقه به آراسته بودن.
		رفتاری	تلاش برای یادگیری فعالیت‌های هنری، تلاش برای زیبا و آراسته بودن و تلاش برای تمیزی.
اقتصادی فرهنگی		شناختی	آشنایی با مفاهیم خمس، زکات، صدقه، رشوه و ربا، آموختن آداب کمک مالی به دیگران.
		عاطفی	علاقه به حرفه آموزشی، کم‌رنگ شدن مادیات در زندگی، ایجاد انگیزه برای کسب درآمد حلال.
		رفتاری	صرفه‌جویی، پس‌انداز، پیش‌گامی در اصلاح امور اقتصادی با سیاست‌های اسلامی.
علمی- فناوری		شناختی	آشنایی به فناوری‌های روز، آشنایی با مطالب علمی، آشنایی با مستندات علمی.
		عاطفی	تمایل به آموختن مطالب علمی، تمایل به اختصاص زمان و مکان برای علم‌آموزی، علاقه‌مندی به پرسش‌گری، علاقه‌مندی به تدبر و تعقل، تمایل به آموزش تجربی و عملی.
		رفتاری	رعایت اصول علمی در حل مسائل، تجربه انتقاد علمی، رفتارهای پژوهش‌گرانه، برنامه‌ریزی جهت مطالعه.

یافته‌های به دست آمده از تحلیل مصاحبه‌ها حاکی از توجه آموزه‌های دینی به همه ابعاد رشد فردی و اجتماعی انسان بود. در این راستا، تحلیل این موضوع که چگونه این آموزه‌ها با تربیت شهروندی ارتباط دارند، حاکی از ارتباط مفهومی دو موضوع دین و شهروندی با یکدیگر بود؛ چنانچه شهروندی مفهومی است که شامل مسئولیت‌پذیری، تعهد، قانون‌مداری، صلح و مشارکت جمعی با دیگران برای زندگی بهتر است و آموزه‌های دینی نیز حاکی از فرامین و قوانینی است که سعادت دنیوی و اخروی انسان‌ها را به دنبال دارد. از آنجاکه در نظام آموزش و پرورش ایران، فلسفه تعلیم و تربیت اسلام و مبانی دینی است که به همه ابعاد و جنبه‌های رشد انسان از سطح اعتقادی گرفته تا سطوح زیبایی‌شناختی و هنری و در سند تحول نیز به این موضوع با عنوان شش ساحت تربیتی توجه و تأکید شده است، در این راستا، مضامین به دست آمده از تحلیل محتوای مصاحبه‌ها نیز با همین عناوین طبقه‌بندی شدند که در ادامه توصیف می‌شوند.

مضامین سازمان‌دهنده بعد اول و بعد دوم در خصوص نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی: مضامین بعد یک شامل «اعتقادی-عبادی-اخلاقی»، «علمی-فناوری»، «اقتصادی-حرفه‌ای»، «اجتماعی-سیاسی»، «زیبایی‌شناختی-هنری» و «زیستی-بدنی» است.

شایان ذکر است که ملموس‌ترین مؤلفه‌های نقش دین و آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی، اعتقادی-عبادی-اخلاقی است که تمامی مصاحبه‌شونده‌ها به آنها اشاره کردند؛ همچنین رفتار و مهارت اعتقادی-عبادی-اخلاقی، از بین دیگر مضامین سازمان‌دهنده، برای شرکت‌کننده‌ها ملموس‌تر بودند و مضامین سازمان‌دهنده بعد یک در سه مضمون سازمان‌دهنده بعد دو، شامل شناخت، عواطف و رفتار، نقش دین را در تربیت شهروندی تبیین می‌کنند. بخش شناختی به کسب آگاهی و معرفت شهروندان در زمینه‌های گوناگون، می‌پردازد. مضمون عاطفی به احساسات و نگرش‌های شهروندان اشاره کرده و در زمینه علاقه‌مندی‌ها و تمایل‌ها، بحث می‌کند. این بدان معنا است که دین می‌تواند بر روی مؤلفه‌هایی مانند احترام به دیگران، صلح‌جویی، و ... تأثیر بگذارد؛ همچنین مضمون رفتاری، یعنی

رشد رفتار و مهارت شهروندان در عمل، مفهوم سازی می شود.

مضمون اعتقادی- عبادی- اخلاقی: منظور از مضمون اعتقادی، عبادی و اخلاقی،

همه مواردی است که در آموزه های دینی به موضوع اخلاق، باور و معرفت شناسی دینی می پردازد. طبق مصاحبه های انجام شده، معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت بر این باورند که آموزه های دینی بر مضمون اعتقادی- عبادی- اخلاقی تربیت شهروندی دانش آموزان ابتدایی تأثیر مثبتی دارد. این بدان معنا است که آموزه هایی مانند حکیم بودن خداوند، هدف- مندی هستی، یگانگی باری تعالی، اخلاق مداری معصومین^(ع)، حفظ الغیب، عدالت و دنیا مزرعه آخرت، بر اعتقاد دانش آموزان افزوده و منجر می شود تا آنان به عبادت پرداخته و کنترل بیش از پیش بر رفتار و اخلاق خود داشته باشند و سعی کنند تا همانند الگوهای رفتاری خود (پیشوایان دین)، عمل کنند. قابل ذکر است که بیشترین تأثیر از آموزه های دینی را همین مضمون می پذیرد؛ یعنی آموزه های دینی نسبت به مضامین دیگر تربیت شهروندی، تربیت اعتقادی- عبادی- اخلاقی را بیشتر تحت تأثیر قرار داده و پرورش می دهد. حدود نیمی از مضامین ارائه شده معلمان و متخصصان به این مضمون از تربیت اختصاص یافته که نشانگر اهمیت این مضمون در تأثیرپذیری از آموزه های دینی دارد. در تفسیر این مضمون ها، می توان گفت که آموزه های دینی در مشارکت های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی شهروندان، نقش داشته و می تواند آنان را در زمینه های اطاعت از قانون، عضویت در نهادهای گوناگون کشور، انتقادگری، انتقادپذیری، برنامه مندی، توسعه شغل، علم آموزی، حل مسائل، بردباری، سعه صدر، کار با فناوری های نوین، پرداخت مالیات، برخورد سالم و سازنده، زندگی مسالمت آمیز، پی گیری اخبار، تولید آثار هنری، کمک به حفظ ارزش های جامعه، صرفه جویی و... نقش داشته و می تواند در بهبود این موارد به نظام تربیتی، کمک کند (قاسم پور خوشرویی و قاسم پور خوشرویی، ۱۳۹۲). از مصادیق این مضمون:

متخصصی ۴۹ ساله:

«دانش آموزان در قدم اول، با خود آموزه های دینی آشنا شده و نحوه زندگی معصومین^(ع)،

روخوانی قرآن و داستان‌های دینی را فرا می‌گیرند.»

آموزگاری ۳۴ ساله:

«دانش‌آموزان با شنیدن قصه‌های دینی، نسبت به پیامبران و امامان^(۴)، احساس علاقه کرده

و دوست دارند در مورد آنها بیشتر بدانند.»

مضمون اقتصادی - حرفه‌ای: در این مضمون، موضوع سواد مالی و چگونگی کسب

روزی حلال، انفاق و کمک کردن به دیگران و حرفه آموزشی مطرح است. معلمان دوره

ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت معتقدند که آموزه‌های دینی بر تربیت اقتصادی- حرفه‌ای

دانش‌آموزان ابتدایی تأثیر می‌گذارد. آنها تلاش می‌کنند که اسراف نکنند، به والدین خود در

مورد پرداخت زکات، گوشزد می‌کنند و به مستمندان کمک می‌کنند. البته شایان ذکر است که

باور معلمان و متخصصان بر این است که این مضمون سازمان‌دهنده بعد یک شامل یکی از

دو مضمونی است که تأثیر کمتری نسبت به سایر مضامین از آموزه‌های دینی می‌پذیرد؛ زیرا

که آموزه‌های دینی در این زمینه، کمتر بوده و آموزش آنها به دانش‌آموزان کم‌رنگ‌تر است.

از ۱۱۴ مضمون پایه تنها ۷ مورد به این مضمون سازمان‌دهنده بعد اول اختصاص پیدا کرده

که خود گواه بر این باور است. از مصادیق این مضمون:

متخصصی با ۹ سال سابقه تدریس عالی:

«دانش‌آموزان بعد از پیدایش حب و علاقه نسبت به پیشوایان دین، با شناخت زکات و

خمس و صدقه و...، این پرسش را از خود می‌پرسند که آیا خانواده من زکات و خمس

اموالمان را پرداخت می‌کنند؟ و این یعنی گرایش به انجام کاری که محب خواهان است.»

آموزگاری با ۱۲ سال سابقه تدریس:

«در روایتی، داریم که "آن کس که کارش را به گردن دیگری بیندازد، معلون است." این

آموزه یک انگیزه‌ای در دانش‌آموز ایجاد می‌کند که من باید شغلی داشته باشم و برای رسیدن

به آن شغل تمام تلاشم (درس خواندن و...) را بکنم.»

مضمون علمی- فناوریانه: توجه به جایگاه علم‌اندوزی و کسب دانش روز از مهم‌ترین مفاهیم مضمون علمی و فناوری است. طبق مصاحبه‌های انجام‌شده، معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت، آموزه‌های دینی را در تربیت علمی-فناورانه دانش‌آموزان ابتدایی مؤثر می‌دانند. روایات متعدد در مورد اهمیت علم، موجب می‌شود تا دانش‌آموزان معتقد به علم‌آموزی اشتیاق پیدا کرده و آن را برای خود لذت‌بخش بدانند. وجود داستان‌هایی مانند انتخاب مجلس علمی به جای مجلس عبادی توسط پیامبر^(ص)، اهمیت تعلیم را در دید دانش-آموزان افزایش می‌دهد. بنا بر عقیده معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت، آموزه‌های دینی کسب مضامین علمی، اشتیاق به فناوری و حرکت به سوی امور علمی را در دانش‌آموزان، افزایش می‌دهد. این بدان معنا است که دین در سه مضمون سازمان‌دهنده^۱ بعد دوم، دانش، نگرش و رفتار بر روی مضمون علمی-فناورانه تدثیر می‌گذارد. قابل ذکر است که تدثیرات آموزه‌های دینی در وجه رفتاری، انتقادگری، برنامه‌مندی و کسب توانایی‌های به‌روز را منجر می‌گردد. از مصادیق این مضمون:

متخصص تعلیم و تربیت با ۹ سال سابقه:

«اهتمام به آموختن و اشتیاق به کسب علم بیشتر، می‌تواند جزو تأثیرات آموزه‌های دینی (أُطْلُبُوا الْعِلْمَ...) بر دانش‌آموزان باشد.»
آموزگار پایه سوم با ۱۱ سال سابقه:

«دانش‌آموزان با نگاه به الگوهای مذهبی، مانند مراجع تقلید، به سمت کسب فضایل، از جمله باسوادی، روی می‌آورند.»

مضمون اجتماعی- سیاسی: انسان با عنوان موجودی اجتماعی که زیست سالم وی منوط به زندگی مسالمت‌آمیز، مسئولانه و همدلانه با دیگران چه در سطح ملی و چه در سطح جهانی است، از مفاهیم این مضمون است. معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت بر این باورند که نقش آموزه‌های دینی در تربیت اجتماعی و سیاسی دانش‌آموزان ابتدایی بسیار مهم است. به عقیده آنان این مضمون اجتماعی- سیاسی است که پس از مضمون اعتقادی- عبادی-

نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی.../ وحید غفاری و دیگران ۱۷۱

اخلاقی، بیشترین تأثیرپذیری از آموزه‌های دینی را دارد؛ همچنین آموزه‌های دینی بر مشارکت‌جویی، همزیستی مسالمت‌آمیز، انتقاد از ظلم و تبعیض، رعایت نوبت، مشورت در کارها و پیروی از قوانین کلاس دانش‌آموزان مؤثر بوده و موجب افزایش این ویژگی‌ها در دانش‌آموزان می‌شود. معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت بر این باورند که بسیاری از دستورات مذهبی و آموزه‌های دینی جنبه اجتماعی و سیاسی داشته و برای تربیت اجتماعی-سیاسی دانش‌آموزان مفید است. آنان معتقدند آموزه‌هایی مانند لاضرر و لاضرار فی الاسلام، از آغاز شکل‌گیری دین اسلام تا به امروز، زنده بوده و منبع بسیاری از احکام و رفتاری مذهبی معتقدان است؛ اگر دانش‌آموزان این‌گونه آموزه‌ها را به‌خوبی، فرا بگیرند، قطعاً در برخورد اجتماعی خود پیشرفت مثبت بسزایی خواهند کرد. دوستی و مهربانی با دیگران، همدلی، کمک کردن به هم‌نوع، تعاون و احترام به بزرگترها، همه و همه، بینشی را در دانش-آموزان ایجاد می‌کنند که ارتقا اجتماعی آنان را موجب می‌شود. از مصادیق این مضمون:

متخصصی با ۱۳ سال سابقه:

«دین الگوها و آموزه‌های خوبی برای چگونگی آداب اجتماعی و ارتباطات ملی و بین-المللی برای دانش‌آموزان دارد که کافی است از آنها آگاه باشند و در زندگی به‌کارگیرند.»

آموزگاری با ۲۱ سال سابقه:

«وفای به عهد و مسئولیت‌پذیری دو آموزه دینی و اجتماعی است که منجر به ارتباطات سیاسی و اجتماعی مناسب با دیگران در سطح کشور و خارج از کشور می‌شود.»

مضمون زیستی-بدنی: توجه به سلامت جسم و روح از مهم‌ترین آموزه‌های دینی است که در این مضمون، به‌خوبی، خود را معرفی می‌کند. بر اساس مصاحبه‌ها، معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت، تأثیر مثبت آموزه‌های دینی بر تربیت زیستی و بدنی دانش‌آموزان ابتدایی را گواهی می‌دهند. آنان معتقدند که آموزه‌های دینی برانگیزاننده عواطف دانش‌آموزان بوده و در تلاش آنها برای تقویت قوای جسمی خود مؤثر هستند. همچنین بیان می‌کنند که آموزه‌های دینی، مانند صدمه زدن به درختان و حیوانات، گناه است و درخت‌کاری جزء

کارهای نیک ماندگار است، به حفاظت از محیط زیست پرداخته و دانش‌آموزان را تحت تربیت زیستی- بدنی قرار می‌دهند. معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت بر این باورند که معطوف کردن توجه دانش‌آموزان به جهان هستی باعنوان مخلوقات، قابل احترام خداوند، آنان را بر این وامی دارد که در برخورد با محیط زیست، بیشتر تأمل کرده و کمتر به آن آسیب برسانند. از مصادیق این مضمون:

متخصص با ۸ سال سابقه:

«حدیثی از پیامبر اسلام (ص) وجود دارد که سوارکاری، تیراندازی و شنا کردن را به فرزندان خود آموزش دهید. این می‌تواند در انگیزه دانش‌آموزان در توجه به سلامت و جسم، تأثیر گذاشته و در افزایش سلامتی آنها، کمک‌کننده باشد.»

آموزگاری با ۲۰ سال سابقه:

«وقتی دانش‌آموزان در داستان‌های مذهبی می‌خوانند که حضرت علی (ع) و حضرت عباس (ع) در تنومندی و جنگ‌آوری همتا نداشتند، برای قوی‌تر شدن تلاش کرده و نام این دو پیشوا را در حرکت تمرینی بر زبان می‌آورند.»

مضمون زیبایی‌شناختی- هنری: اهمیت به جایگاه هنر و زیبایی از مهمترین آموزه‌های دینی است که در سیره پیامبران و امامان وجود داشته است. در این مضمون، مصادیقی که حاکی از توجه به این مضمون در تربیت شهروندی است، ذکر گردیده است. مصاحبه‌ها حاکی از آن است که مضمون زیبایی‌شناختی و هنری تربیت شهروندی نیز از آموزه‌های دینی تأثیر می‌پذیرند. این یعنی اینکه معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت معتقدند، آموزه‌های دینی می‌توانند شهروندان را از نظر هنری تربیت نماید. از هنرهایی که مستقیماً مورد تربیت آموزه‌های دینی قرار می‌گیرد، قرائت قرآن، اذان گفتن و مداحی (یا مولودی) است. معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت معتقدند، دین با آموزه‌هایی مانند خودشناسی، تفکر در خلقت و زیبایی خداوند، به تربیت هنری دانش‌آموزان پرداخته و به آنها جهت می‌دهد. باتوجه به مصاحبه‌های انجام شده، قابل ذکر است که این مضمون نیز همانند مضمون علمی- فناوری،

نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی.../ وحید غفاری و دیگران ۱۷۳

کمتر مورد توجه آموزه‌های دینی قرار گرفته و تشکیل تنها ۸ مضمون از ۱۱۴ مضمون پایه، بر این عقیده صحه می‌گذارد. از مصادیق این مضمون:

متخصصی ۵۲ ساله:

«معماری‌های اسلامی، مانند مساجد، مناره‌ها، آرامگاه‌ها و... شناخت و انگیزه دانش‌آموزان را نسبت به هویت ملی و احترام به آن افزایش می‌دهند.»

آموزگاری ۳۵ ساله:

«دانش‌آموزان نسبت به ملودی و نماهنگ‌های مذهبی، علاقه نشان داده و آن‌ها را زیر زبان تکرار می‌کنند که این عاملی برای همبستگی و وحدت است.»

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر تبیین دیدگاه معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت از نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان دوره ابتدایی بود. در این راستا، تجزیه و تحلیل مصاحبه‌های انجام شده نشان داد، معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت بر این باورند که آموزه‌های دینی بر تمام مضامین شش‌گانه تربیت شهروندی (اعتقادی- عبادی- اخلاقی، سیاسی- اجتماعی، زیستی- بدنی، زیبایی‌شناختی- هنری، اقتصادی- حرفه‌ای و علمی- فناورانه) تأثیرگذار بوده و مضامین شناختی، عاطفی و رفتاری این مضامین را مورد تربیت قرار می‌دهد. قابل ذکر است که معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت ملموس‌ترین تأثیر آموزه‌های دینی را بر مضمون اعتقادی- عبادی- اخلاقی دانسته و سپس مضمون اجتماعی- سیاسی را از نظر گذراندند؛ یعنی دین با آموزه‌های خود، اعتقاد و عبادات دانش‌آموزان را مورد تربیت قرار داده و آن‌ها را به سمت اخلاق فردی و جمعی نیک دعوت می‌کند؛ همچنین با ارائه آیات و روایات اجتماعی و سیاسی، مانند تبعیت از اولی‌الامر، مؤمنان را در مسائل سیاسی و اجتماعی راهنمایی می‌نماید. معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت معتقدند که دین دارای آموزه‌های همه مضامین بوده و می‌تواند در تربیت شهروندی دانش‌آموزان کارآمد باشد. آن‌ها بر این باورند که دین در مرحله نخست، دانش‌آموزان را از لحاظ اعتقادی پرورش

داده و موجب می‌شود تا به عبادات روی آورده و اخلاقیات فردی و جمعی را رعایت نمایند؛ به گونه‌ای که در مشاهدات تجربی خود، به این موضوع اشاره می‌کنند که دانش‌آموزان بعد از چندین جلسه حضور در کلاس‌های هدیه‌های آسمان و دیگر برنامه‌های دینی مدرسه، به نمازخوانی و قرآن‌خوانی روی آورده و اولیا را نیز بدین رفتارها دعوت نموده‌اند. بر اساس یافته‌های پژوهش، معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت معتقدند که تربیت رفتاری آموزه‌های دینی نسبت به دو مضمون سازمان‌دهنده بعد دوم، یعنی شناختی و عاطفی در دوره ابتدایی، مهم‌تر از سایر مضامین بوده و این مورد در مضامین اعتقادی-عبادی-اخلاقی و اجتماعی-سیاسی، مشخص است. معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت معتقدند که دین بر امیدواری، دوری از خودخواهی، احترام به دیگران، تحمل دیدگاه دیگران، رعایت حق دیگران، مطالبه‌گری، رعایت قوانین کلاسی، کاهش مشاجره در بین دانش‌آموزان، آراسته بودن، صرفه‌جویی، رعایت پاکیزگی، اشتیاق به مطالعه، برنامه‌مندی و... تأثیر مثبت داشته و دانش‌آموزان را از این جهات مورد تربیت قرار می‌دهد. نتایج به دست آمده در این پژوهش، با پژوهش‌های خلیل‌خانی و دیگران (۱۳۹۸)؛ غلامی و مشهدی‌زاده (۱۳۹۹)؛ کرمی و دیگران (۱۴۰۰)؛ یوسف‌زاده چوسری و شاه‌مرادی (۱۳۹۹)؛ نورمحمدی (۱۴۰۰)؛ رضایی (۱۴۰۰)؛ امیری و دیگران (۱۳۹۹)؛ امانی میبیدی و اشترمه‌جردی (۱۳۹۸)؛ شیرعلیزاده و دیگران (۱۳۹۳) و دامی و دیگران (۲۰۲۰) همسو است.

در تبیین نتایج، می‌توان گفت، تأثیرگذاری آموزه‌های دینی بنا به فهمی که در معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت شکل گرفته است، بیشتر بر مضمون اعتقادی-عبادی-اخلاقی بوده و دین یک موضوع شخصی و عبادی قلمداد می‌شود. این احتمال وجود دارد تأکیدات کتب دینی بیشتر بر اعتقادات و عبادات بوده و دیگر مضامین را مورد کم‌لطفی قرار داده‌اند؛ البته کم‌کاری عوامل مؤثر در تربیت شهروندی، مانند رسانه‌ها و خانواده‌ها در جا افتادن چنین دیدگاهی، احساس می‌شود؛ همچنین آنها بر مضمون رفتاری تأثیرگذاری دین بر مضامین اعتقادی-عبادی-اخلاقی و اجتماعی-سیاسی بیشتر اشاره کرده‌اند که این می‌تواند

به دلیل اقتضای سنی دانش‌آموزان و تجربیاتی باشد که معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت داشته‌اند؛ یعنی دانش‌آموزان ابتدایی در سنی هستند که تقلید و الگوپذیری عینی را زودتر از ذهنیات و شناخت‌ها فرا گرفته و روی آوردن آنها به اعمال و رفتارهای عبادی و اجتماعی بر دیدگاه معلمان و متخصصان در بیان عقایدشان تأثیر داشته است. معلمان ابتدایی و متخصصان تعلیم و تربیت در بیان تأثیرپذیری مضامین زیبایی‌شناختی- هنری، اقتصادی- حرفه‌ای و علمی- فناورانه از آموزه‌های دینی، کمتر توجه نشان داده‌اند و این می‌تواند حاصل کم بودن آیات و روایات نسبت به مضامین مذکور بوده یا اینکه خواست عوامل حاکم بر ذهن شهروندان، مانند رسانه‌ها و شبکه‌های مجازی، باشد که کمتر به چنین مواردی پرداخته‌اند.

در نهایت، با توجه به مطالب گفته‌شده، می‌توان گفت که با وجود آگاهی و دانش معلمان و متخصصان تعلیم و تربیت از جایگاه آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان در زمینه‌های «اعتقادی- عبادی- اخلاقی»، «سیاسی- اجتماعی»، «علمی- فناورانه»، «زیبایی- شناختی- هنری»، «اقتصادی- هنری» و «زیستی- بدنی»، مشکلات متعددی که در جامعه در خصوص تربیت شهروندی، دیده می‌شود که احتمالاً به نحوه اجرا و کاربرد این آموزه‌ها در فرآیند تربیتی دانش‌آموزان مربوط می‌شود؛ یعنی آنکه معلمان و متخصصان با اینکه به نقش آموزه‌ها در تربیت شهروندی دانش‌آموزان آگاهند، اما در رویکرهای تربیتی خود و اتخاذ تصمیمات آموزشی و پرورشی خود، چندان به آنها توجهی نشان نمی‌دهند که امکان دارد از بی‌انگیزگی آنها برای پرداختن به این امر باشد. البته نباید این موضوع را نیز فراموش کرد که زمان، موقعیت و امکانات نیز در روند به‌کارگیری این شناخت‌ها مؤثر خواهد بود. بدین منظور که معلمان برای آموزش‌های پرحجم با مطالب فراوان دروس مختلف، نیازمند زمان بیشتری هستند و برای آنکه بخواهند زمانی را مازاد بر زمان تخصیص یافته که همان هم کافی نیست، برای آموزش آموزه‌های دینی و تعمیم آن به مسائل شهروندی دانش‌آموزان اختصاص دهند، ناتوان بوده و از این مهم سر باز می‌زنند. اهتمام خود معلمان و متخصصان به اجرای

آموزه‌ها نیز از جایگاه مهمی برخوردار است؛ به عبارتی، آنان خود الگوی مهم رفتاری در این حوزه، هستند که غفلت از آن از دید دانش‌آموزان دور نمانده و مطمئناً تأثیر آموزه‌ها را کاهش خواهد داد. این احتمال نیز وجود دارد که مطالب دروسی مانند قرآن و هدیه‌های آسمان، از پویایی و انعطاف کافی برخوردار نبوده و صرفاً به مسائلی پرداخته می‌شود که در تربیت شهروندی و کاهش مشکلات جامعه، چندان مؤثر نباشد.

در مجموع، یافته‌های به دست آمده از لحاظ نظری موجب تقویت مبانی پژوهشی در حوزه تربیت شهروندی و مبانی دینی، به‌ویژه در گروه دانش‌آموزان دوره ابتدایی، می‌شود و می‌تواند مبنایی برای برنامه‌ریزی تحصیلی باشد؛ همچنین از نظر کاربردی می‌تواند در هریک از ساحت‌های ذکرشده برای مؤلفه‌های تربیت شهروندی، اصول رفتاری برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی را برای معلمان مشخص سازد. از آنجاکه معلمان مجری برنامه‌های درسی هستند و نوع نگرش آنان در میزان اجرای برنامه‌ها مؤثر است، یافته‌های پژوهش حاضر بر نقش کلیدی آنان در تربیت شهروندی دانش‌آموزان تأکید دارد؛ به‌ویژه که یافته‌ها از بین ساحت‌های آموزش و پرورش بر ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی بیشتر دلالت داشتند. همچنین متخصصان تعلیم و تربیت با عنوان محققان و برنامه‌ریزان نظام تعلیم و تربیت جایگاه قابل توجهی در کاربرد آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان، دارد که شناخت نگرش آنان به چگونگی نقش دین در شهروندی در تبیین برنامه درسی قصدشده برای نظام تعلیم و تربیت، اهمیت کاربردی بسزایی دارد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود، تحقیقات آزمایشی و ترکیبی در هریک از مضامین سازمان‌دهنده به دست آمده در گروه‌های دانش‌آموزی از دوره‌های مختلف تحصیلی انجام شود تا مطالب و استنادات علمی بیشتری برای برنامه‌ریزی ایجاد گردد. همچنین پیشنهاد می‌گردد، پژوهشی مشابه بر اساس دیدگاه‌های دانش‌آموزان و والدین نیز انجام شود تا میزان فهم و آگاهی‌ها جهت ارزیابی عملکرد آموزش و پرورش، فراهم گردد.

نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی.../ وحید غفاری و دیگران ۱۷۷

از نظر کاربردی نیز پیشنهاد می‌شود جشنواره‌ها، همایش‌ها و سمینارها در ارتباط با نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی از سوی متولیان آموزش و پرورش برگزار شود که در این جشنواره‌ها مفهوم شهروندی و آموزه‌های دینی مورد تأکید قرار گیرد. متخصصان تعلیم و تربیت و متخصصان امور دینی در ارتباط با نتایج پژوهش حاضر و کاربرد آن در تعلیم و تربیت، هم‌اندیشی و هم‌افزایی داشته باشند که در این هم‌اندیشی توصیه‌های کاربردی در تدوین محتوای دروس و روش‌های تدریس و آموزش برای معلمان، انجام گیرد؛ همچنین پیشنهاد می‌شود در تدوین و طراحی کتاب‌های درسی به مبحث شهروندی در حوزه‌های مختلف، از جمله محیط زیست، مهارت‌های ارتباطی، سلامت و فرهنگ با استناد به آموزه‌های دینی، پرداخته شود و در این راستا، محدود کردن آموزه‌های دینی به چند کتاب، از جمله هدیه آسمانی، کفایت نمی‌کند. علاوه بر اضافه کردن مطالب به کلیه کتاب‌های درسی، پیشنهاد می‌شود روش‌های تدریس فعال در آموزش این مفاهیم در کلاس‌های درس، استفاده شود و به جای ارزشیابی معلم محور به ارزشیابی همتایان و خودارزیابی در دانش‌آموزان، پرداخته شود. باتوجه به اینکه پژوهش حاضر به صورت کیفی و مقطعی انجام شده است که حاکی از محدودیت پژوهش است، لازم است احتیاط‌های لازم در تعبیر و تفسیر و تعمیم نتایج، انجام گیرد.

منابع

- احمدی زمانی، زهرا؛ گودرزی، اکرم و دیالمه، نیکو (۱۳۹۸). مرور سیستماتیک عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان با تأکید بر نقش مدرسه. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۷ (۱۳)، ۲۳-۵۷.
- استواربکیانی، سارا؛ البرزی، محبوبه و خوشبخت، فریبا (۱۴۰۲). تحلیل مؤلفه‌های تربیت شهروندی در انیمیشن‌های کودکان: مطالعه کیفی. *فصلنامه علمی رسانه‌های دیداری و شنیداری*، ۱۷ (۴۵)، ۳-۲۵.
- امامی مبینی، سید منصور و اشتری مهرجردی، اباذر (۱۳۹۸). دین و تحقق رفتار شهروندی سازمانی: مورد مطالعه، دانشجویان دانشگاه فرهنگیان. *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۳ (۱۱)، ۳۱-۴۷.

۱۷۸ فصلنامه علمی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، دوره ۱۲، شماره ۲۷، زمستان ۱۴۰۳

- امیری، محمد؛ کریمی، محمدرضا و خدای، علیرضا (۱۳۹۹). تبیین جامعه‌شناختی رابطه الگوهای دینداری و متغیرهای جمعیتی با رواداری اجتماعی (مورد مطالعه: قومیت‌های ساکن در شهرستان کازرون). فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸ (۳)، ۱۸۳-۲۲۱.
- البرزی، محبوبه؛ امیری، زهرا و خوشبخت، فریبا (۱۴۰۲). نقش فضای مجازی در تربیت شهروندی دانش‌آموزان مقطع ابتدایی: یک مطالعه ترکیبی. فصلنامه فن آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی، ۴ (۱۳)، ۵-۳۳.
- بناهان قمی، مریم و فخار، فائزه (۱۴۰۲). نقش بازی‌های گروهی در ارتقاء فرهنگ شهروندی، مبتنی بر اصول تربیت اجتماعی اسلامی؛ مطالعه موردی: بازی شهروند و مافیا، علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۱۱ (۲۳)، ۹۵-۱۲۴.
- حریری، نجلا و سید وکیلی، ریحانه (۱۳۹۳). تأثیر آموزه‌های دینی بر امانتداری و رعایت ضوابط و مقررات مطالعه موردی: حفظ و صیانت از منابع اطلاعاتی و رعایت ضوابط کتابخانه. فصلنامه علمی پژوهشنامه تربیتی دانشگاه آزاد واحد بجنورد، ۹ (۳۸)، ۱-۲۵.
- خلیل خانی، وحیدرضا؛ ناطقی، فائزه و رحیمی، عبدالله (۱۳۹۸). طراحی الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی در آموزش ابتدایی بر مبنای آموزه‌های اخلاقی قرآن کریم بر اساس تفسیر المیزان. قرآن و طب، ۴ (۲)، ۱۱۸-۱۲۴.
- رجب‌نژاد، محمدرضا؛ حاجی، یحیی؛ طالب، امیر مهدی و رجب‌نژاد، سعید (۱۳۹۰). بررسی سبک زندگی اسلامی از منظر «حیات طیه» در قرآن. مجله سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، ۱، ۹-۱.
- رشیدپور، رکسانا؛ سرمدی، محمدرضا؛ مشهدی میقانی، ژیل و ناطقی، فائزه (۱۳۹۸). تحلیل تطبیقی تربیت شهروندی از دیدگاه دریدا و فوکو: توصیه‌هایی برای فیلسوفان تربیتی ایران. فصلنامه ایرانی آموزش و پرورش تطبیقی، ۴ (۲)، ۴۰۷-۴۲۴.
- رضایی، یوکابد (۱۴۰۰). تأثیر دینداری در جلوگیری از ارتکاب جرم و بزهکاری در نوجوانان. فصلنامه علمی رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی، ۶ (۳)، ۲۵۳-۲۹۰.
- شیرعلیزاده، حسن؛ عظیمی، لیلا و رسول‌زاده اقدم، صمد (۱۳۹۳). بررسی جامعه‌شناختی رابطه بین دینداری با آشنایی به حقوق شهروندی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال). نشر مطالعات علوم اجتماعی ایران، ۱۱ (۴۱)، ۵۵-۶۶.
- غلامی، سمیه و مشهدی زاده، محبوبه (۱۳۹۹). اثربخشی آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد(ع) بر آگاهی از حقوق شهروندی و عمل به آن در دانش‌آموزان متوسطه

نقش آموزه‌های دینی در تربیت شهروندی.../ وحید غفاری و دیگران ۱۷۹

اول، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۵ (۲)، ۶۹-۹۴.
قاسم‌پور خوشرو، احترام و قاسم‌پور خوشرو، عرفانه (۱۳۹۲). جایگاه تربیت شهروندی اسلامی در تحول نظام آموزش و پرورش. چهارمین همایش انجمن فلسفه تعلیم و تربیت در ایران، مبنای فلسفی تحول در نظام آموزش و پرورش ایران، دانشگاه فردوسی مشهد.
کجباف، محمدباقر؛ سجادیان، پریناز؛ کاویانی، محمد و انوری، حسن (۱۳۹۰). رابطه سبک زندگی اسلامی با شادکامی در رضایت از زندگی دانشجویان شهر اصفهان. *روانشناسی و دین*، ۱۶ (۴)، ۶۱-۷۴.

کرمی، ناصر؛ کچوئیان، جوادی رضا؛ قدمی، مجید و محبی، علی (۱۴۰۰). طراحی الگوی تربیت شهروندی برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی، برآمده از مؤلفه‌های مکتب اسلام. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۶ (۴)، ۳۱-۵۲.

گودرزی، اکرم (۱۴۰۰). بررسی موانع آزادی انسان از منظر قرآن کریم. *فصلنامه قرآن و علوم اجتماعی*، ۱ (۴)، ۲۹-۵۶.

گودرزی، اکرم و افضل‌قادی، منا (۱۴۰۰). بایسته‌های مدیریت شایعات در روابط سازمانی از منظر قرآن کریم. *دین و ارتباطات*، ۲۸، ۳۲۹-۳۶۷.

گودرزی، اکرم؛ دیالمه، نیکو و احمدی زمانی، زهرا (۱۳۹۸). تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان بر اساس رساله حقوق امام سجاد(ع) با تأکید بر نقش مدرسه. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴ (۲) (۱۱)، ۶۵-۹۸.

میرزاحمدی، محمدحسن؛ فرمیهنی‌فراهانی، محسن و اسفندیاری، سهیلا (۱۳۹۰). بررسی نقش آموزه‌های دینی در سلامت فردی و اجتماعی، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۱۵ (۲)، ۲۰-۴۵.

نصری، عبدالله (۱۳۹۹). *انتظار بشر از دین (بررسی دیدگاه‌ها در دین‌شناسی معاصر)*، (چاپ هشتم). تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

نورمحمدی، غلامرضا (۱۴۰۰). نقش معنویت دینی بر سلامت جسمی. *قرآن و طب*، ۴ (۶)، ۶۲-۷۱.

یوسف‌زاده محمد رضا و شاه‌مرادی مرتضی (۱۳۹۹). ارائه مدل برنامه درسی تربیت سیاسی بر اساس ساحت تربیت اجتماعی-سیاسی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش برای دانش‌آموزان دوره متوسطه اول، *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۵ (۱)، ۱۷۳-۲۰۶.

Anderson, K. D.; Knoll, B.; Tyra, E. (2020). *Deepening Convictions: Religious Identity and Off-Campus Study*, The Interdisciplinary Journal of Study Abroad, 32(1), 119-147.

Attride-Stirling, J. (2001). *Thematic networks: an analytic tool for qualitative*

- research. Qualitative Research, 1, 3, 385-405.
- Azizah, N. (2022). Implementing the Value of Character Education in Islamic Religious Education in State Elementary School (SDN) Ciranjang 02 Cianjur, *International Journal of Science and Society*, 4(2), 118-127.
- Cassin, B.; Brault, P. A.; Diagne, S. B. (2016). *Nostalgia: when are we ever at home?*. Fordham University Press.
- Dami, Z. A.; Purwanto, F.; Sudarmanto, G.; Wulandari, R. (2020). *The Effect of Religiosity on Organizational Citizenship Behaviour with Gender, Age, and Working Period as Moderators Variable*, *International Journal of Instruction*, 13(4), 231-246.
- Daulay, R. F.; Murtadho, W.; Al Farabi, M.; Tanjung, Z. (2022). *Islam as a Religion, Civilization and Science*, Budapest International Research and Critics Institute (BIRCI-Journal): Humanities and Social Sciences, 5(3).
- Diyora, N. (2022). *Some methodological aspects of the formation of a culture of interpersonal relationships in primary school students*, *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(3), 803-806.
- Kholmatova, Z. A. (2022). Forming a Culture of Dialogue-Based Relationships in Primary School Students is a Social Pedagogical Necessity, *Middle European Scientific Bulletin*, 22, 288-291.
- Lincoln, YS. & Guba, EG. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Vrublevskaya, P.; Moberg, M.; Sztajer, S. (2022). *The Role of Religion in Society and Public Life: Perspectives Among Young Adults in Post-Communist Russia and Poland*, In *The Diversity Of Worldviews Among Young Adults*, 285-301. Springer, Cham.
- Wang, Q. (2022). *Role of Religion in the Occurrence of and Resolution to Civil Disputes*, *Sociology of Law*, 27–36. Springer, Singapore.